

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
35

Yerevan – 2023

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
35

Ереван – 2023

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

35

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր), Վահան Տեր-
Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե Թորոսյան, Թեո վան
Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան, Գուրգեն Գասպարյան,
Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ Համբարձումյան:*

*«Բանբեր Մատենադարանի» 35, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2023, 320 էջ (ներդիր 8 էջ):*

**ՊԱՏԵՐ ԵՎ ՊԱՐԻՍՊՈՆԵՐ. ՄԱՍՆԱՎՈՐԻ ՈՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆԻ
ՄԻՋԵՎ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՄԻՋՎԱՅՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Կիլիկյան Հայաստան, միջնադարյան առևտուր, միջերկրածովյան առևտուր, ֆեոդալիզմ, մասնավոր սեփականություն, միջնադարյան կապիտալ, Այաս, Վենետիկ, Ջենովա:

Միջնադարյան քաղաքը և ֆեոդալիզմը

Միջնադարյան քաղաքները համակեցական մոդելների զարգացման կենտրոններն էին: Ինչպե՞ս էին այդ քաղաքներում ձևավորվում համակեցական տարածությունները: Ինչպե՞ս էին հասունանում ու ավելի հստակ դառնում մի կողմից մասնավոր սեփականության միջև սահմանները, որոնք հիմք էին դառնում միջմարդկային բազմակողմանի համակեցության կառուցման համար, մյուս կողմից՝ մասնավոր ու հանրային սեփականության սահմանները: Ինչպե՞ս և ի՞նչ գործընթացների արդյունքում էին այդ սահմաններն ավելի անշափելի վիճակից անցում կատարում չափելի, հստակ ֆիզիկական սահմանների: Ներքաղաքային բազմակողմանի այս սահմանազատումները, որոնք արտահայտվում էին պատերի, պարիսպների տեսքով, զուտ մեխանիկական երևույթներ չէին, այլ, ըստ էության, ցույց էին տալիս տվյալ քաղաքում մասնավոր ու հանրային անշարժ կապիտալի ինստիտուցիոնալիզացված լինելու աստիճանը: Այդպես էր միջնադարում, այդպես է նաև մեր օրերում: Որքան հստակ ու փաստաթղթավորված էին անշարժ գույքի սահմանները, այնքան ավելի հստակ լինելու հավանականություն ունեն նաև դրանց սեփականատերերի միջև համակեցությունը:

13-րդ դարի սկզբից ներգրավվելով միջազգային առևտրային հարաբերություններին, Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքներում սկսեցին ընթանալ խորքային փոխակերպումներ: Փոխվում էին այդ քաղաքների բնակչության թվաքանակը,

* ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ.գ.թ., barevzor@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ ապրիլի 12, 2023, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ ապրիլի 29, 2023:

էթնիկ կազմը, ավելանում ու փոխվում էին տնտեսական կապիտալի ձևերն ու ծավալները, որոնք բերում էին դրանց փաստաթղթավորման, հստակ սահմանազատման պահանջարկի: Հատկապես Այաս քաղաքը, Կիլիկյան Հայաստանում, դարձավ համակեցական այդ փոխակերպումների գլխավոր կենտրոններից: Միսիթար Գոշի, Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագրքերում», վենետիկյան ու ջենովական նոտարական աղբյուրներում շրջանառվում են արտահայտություններ, տերմիններ, որոնք որոշակիորեն վկայում են Կիլիկիայում մասնավոր սեփականության սահմանազատման իրավական հիմքերի մասին, որոնց վրա, ըստ էության, կառուցվում էին մարդկանց միջև հարաբերությունների ձևերը: Սույն հետազոտության միջոցով անդրադառնալու ենք հետևյալ հարցերին. ինչու և ինչպե՞ս էին կիլիկյան քաղաքներում հաստենանում ու ձևակերպվում մասնավոր անշարժ սեփականության սահմանները: Ինչպե՞ս էին դրանք սահմանազատվում քաղաքային միջավայրում, որի արդյունքում անխուսափելիորեն ուրվագծվում էր նաև հանրային սեփականության տարածությունները: Ինչպե՞ս էր փոխվում քաղաք-գյուղ հաղորդակցությունը:

Ի տարբերություն վարչական, քաղաքական սահմանների՝ համակեցական, մշակութային սահմանները դժվար չափելի են և շատ հաճախ չեն համընկնում տվյալ պետության քաղաքական սահմանների հետ: Օրինակ, թեև Հռոմեական կայսրության քաղաքական սահմանները հասնում էին մինչև Բրիտանիա կամ Հայաստան, ապա հռոմեական համակեցական մշակութացված մոդելները կարող էին տարածված լինել կայսրության քաղաքական սահմաններից անդին կամ հակառակը: Հռոմ քաղաքը այդպիսի մոդելների ձևավորման համակերպական կենտրոնն էր, որի անկումից հետո դրանք արդեն համատարած ներդրվել ու զարգանում էին եվրոպական և մերձավորարևելյան քաղաքներում:

Առհասարակ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը փուլերի բաժանելու հիմքում որպես չափանիշ դրվում են հատկապես նյութական կապիտալի փոխակերպումները և դրանց հիման վրա հասարակությունների ձևի ու բովանդակության փոփոխությունները:

Աննալների Ֆրանսիական պատմագիտական դպրոցի հիմնադիրներից Մարկ Բլոկն առանձնացնում է ֆեոդալիզմի երկու փուլ: Առաջինն, ըստ նրա, տևում է մինչև 11-րդ դ. կեսը, որը համապատասխանում է գյուղական կայուն տարածությունների կազմակերպման հետ, որտեղ առևտուրը նշանակալից և տարածված չէր, մետաղադրամները հարաբերականորեն հազվադեպ էին պատահում և աշխատավարձ ստացող սոցիալական շերտ համարյա գոյություն չուներ: Երկրորդ փուլը հողային մեծ սահմանազատումների, հստակեցումների, առևտրի վերակենդանացման, դրամական տնտեսության ընդարձակման և ար-

տադրողի նկատմամբ առևտրականի՝ գնալով աճող գերակայության ժամանակաշրջանն էր¹:

Աննալների ֆրանսիական պատմագիտական դպրոցի մեկ այլ ներկայացուցիչ ժակ լը Գոֆֆը, ավելացնում է, որ այնուամենայնիվ, տնտեսական ու սոցիալական էվոլյուցիաները երկարաժամկետ առումով շատ ավելի երկար ընթացել են նույն ուղղությամբ, քան հակադիր²: Այսինքն, տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց, երբ նյութական կապիտալի ձևերը դառնում էին ավելի բազմատեսակ ու մատչելի, մարդիկ սոցիալապես դառնում էին ավելի շարժունակ, հարաբերականորեն ավելանում էին նրանց ազատությունները, քանի որ կապիտալի ձևերը սոցիալական ավելի լայն շերտերի էին հասու դառնում:

Խոսելով ֆեոդալիզմի փուլերի մասին, Մարկ Բլոկը գրանք հետևյալ կերպ է ձևակերպում. «...լուրջ սխալ կլինի «Ֆեոդալական քաղաքակրթությանը» ժամանակագրորեն վերաբերվել որպես մեկ ամբողջության»³: Այսինքն, ֆեոդալիզմի, ինչպես և սոցիալ-հասարակական այլ կացութաձևերը տարածական առումով չէին կարող համաշափ զարգանալ: Տարբերությունները կարող էին լինել ոչ միայն մակրո մակարդակում՝ աշխարհամասերի, տարբեր պետությունների միջև համեմատության մեջ, այլ նաև միկրո՝ իրար մոտ գտնվող բնակավայրերի միջև: Ֆեոդալիզմի անհամաշափ զարգացման այս ընթացքը կարելի է պայմանավորել բազմաթիվ գործոններով՝ սկսած հաղորդակցության միջոցներից, ժողովրդագրական իրավիճակից մինչև նյութական ռեսուրսներ: Այսինքն, նույն ժամանակամիջոցում Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Իսպանիայում ֆեոդալիզմը, սոցիալ-տնտեսական կացութաձևերը, թեև հիմնականում ունեին ընդհանուր օրինաչափություններ, սակայն նաև տարբեր էին իրենց զարգացման ընթացքով:

Մարկ Բլոկը ֆեոդալիզմը փուլերի բաժանելիս առաջնորդվում է մի շարք չափանիշներով, որոնք ցույց են տալիս մինչև 11-րդ դար և դրանից հետո ֆեոդալական հասարակարգի փոփոխությունները: Այդպիսի չափանիշներից են, օրինակ, բնակչության քանակն ու խտությունը, հաղորդակցությունը, ճանապարհները, առևտուրը, դրամական շրջանառությունը և այլն: Պատմաբանը ներկայացնում է համատեքստը, թե ինչպես արևմտահռոմեական, հետո նաև Կարոլինգյան կայսրությունների անկումից հետո եվրոպայում աստիճանաբար սկսվեց հաղորդակցական արագությունների անկում: Հռոմեական ճանապարհները քանդվում էին, չէին վերանորոգվում, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցնում էր տարաբնույթ կապերի, տեղեկատվական փոխհոսքերի արգելակմանը:

¹ M. Bloch, *The Feudal Society*, V. I, *The Growth of the Ties of Dependence*, Routledge 1993, p. 60-71. J. Le Goff, *Medieval Civilization*, Blackwell, 1992, p. 94.

² J. Le Goff, *Medieval Civilization*, p. 94.

³ M. Bloch, *The Feudal Society*, p. 60.

Մյուս կողմից, տեղի էր ունենում բնական աճի անկում, ինչը բերում էր նոսր բնակեցված տարածությունների, որն իր հերթին դանդաղացնում էր հաղորդակցությունը⁴: Հաղորդակցության, տեղեկատվության փոխհոսքերի արագության անկումը տեղի էր ունենում ինչպես միկրո՝ քաղաքի ներսում կամ քաղաք-գյուղ, գյուղ-քաղաք ուղղություններում, այլ նաև մակրո մակարդակում՝ երկրից երկիր և այլն:

Ինչպե՞ս էր զարգանում տնտեսությունը 12-14-րդ դարերում և ինչո՞ւ, ինչպես Մարկ Բլոկն է նշում, արդեն 11-րդ դ. կեսից նկատելի է դառնում առևտրականի աստիճանաբար աճող գերակայությունը արտադրողի նկատմամբ: Խաչակրաց արշավանքներով մեկնարկեց Արևելք-Արևմուտք առևտրային կապերի, ուղիների վերակենդանացման և զարգացման նոր փուլ, որն այլ կերպ կարելի է անվանել Արևելքի ու Արևմուտքի միջև տեղեկատվական, այդ թվում և բազմաշերտ տեխնոլոգիաների փոխհոսքերի ժամանակաշրջան:

Կիլիկյան Հայաստանը ֆեոդալիզմի միտումներում

Եթե փորձենք հասկանալ, թե արդյոք համաժամանակյա՞ էին ընթանում Արևմտյան եվրոպայում ու Կիլիկյան Հայաստանում հաղորդակցական զարգացումները, ապա պետք է դիտարկել դրանց տարբեր շերտեր՝ քաղաքական, տնտեսական և մշակութային: Ըստ էության, Մարկ Բլոկը, Ժակ լը Գոֆֆը հանգում են այն մտքին, որ 11-րդ դարի երկրորդ կեսից արևմտաեվրոպական իրականության մեջ սկսվում է ֆեոդալիզմի նոր փուլ, որին անցնելու գլխավոր շափորոշիչները առևտրատնտեսական, հաղորդակցական, տեղեկատվական փոխհոսքերի արագացումներն էին, որոնք աստիճանաբար սկսեցին փոխակերպել մարդկանց տարածական ու ժամանակային ընկալումները: Արդեն 12-րդ դ. իտալական Սիենա քաղաքը դարձել էր եվրոպական բանկային գործի կենտրոնը, որին հետագայում միացավ Ֆլորենցիան: Ֆլորենտական բանկերը՝ Բարդին, Պերուցցին, դարձան համաեվրոպական խոշորագույն բանկային տները, որոնք ֆինանսավորում էին քաղաքական ու տնտեսական մեծ նախագծեր: Բանկերը, ֆինանսադրամական հարաբերությունների խորքային փոփոխությունները արդեն վկայում են ֆեոդալական նոր որակի հարաբերությունների մասին: 11-14-րդ դարերի ժամանակափուլը տարբեր մասնագետներ ձևակերպում են որպես «կոմերցիոն հեղափոխություն»⁵: Այս փոխակերպումներն ի վերջո 14-րդ դարի կեսերին հասունացրին Վերածննդի դարաշրջանը, որի էպիկենտրոնները դար-

⁴ Նույն տեղում, էջ 60-71:

⁵ Lopez R. S., *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*, Cambridge University Press, 1976.

ձան նույն քաղաքները՝ Ֆլորենցիա, Վենետիկ, Ջենովա և այլն, որոնք միաժամանակ նաև առևտրատնտեսական խոշոր կենտրոններն էին:

Եթե զուգահեռներ տանենք մինչև 11-րդ դարի արևմտաեվրոպական իրականության ու Կիլիկիայի միջև, ապա կարելի նկատել նման իրողություններ և միտումներ: Մինչև 11-րդ դարը Կիլիկիայի տարածքը գտնվում էր տարբեր կայսրությունների կազմում. 7-11-րդ դարերի ընթացքում դարձել էր Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆայության միջև ընթացող պատերազմների դաշտ: Դեռևս հունական գաղութացման ժամանակներից այստեղ կառուցված հնագույն բերդերն անմխիթար վիճակում էին. հատկապես բյուզանդա-արաբական պատերազմների հետևանքով Կիլիկիայի տարածքը դուրս էր մնացել առևտրային մայրուղիների ցանցերից, որի հետևանքով ներքին ճանապարհները ևս բարվոք վիճակում չէին: Բնականաբար, ճանապարհների որակով պայմանավորված էր ոչ միայն առևտրային ապրանքաշրջանառությունը, այլ նաև դրանց հետ ընթացքող տեղեկատվական փոխհոսքերը, որոնց արագությունից կախված էին տվյալ պետության հասարակության մեջ ընթացող ինչպես քաղաքական, տնտեսական, այնպես էլ մշակութային փոխակերպումները:

11-12-րդ դարերը Կիլիկյան Հայաստանի համար պետության հիմնադրման ու կայացման փուլն էր, որի ընթացքում գլխավոր առաջնահերթությունները ռազմաքաղաքական ներքին ու արտաքին հարցերն էին: Առավել ևս, որ Արևելք-Արևմուտք առևտրային հարաբերությունների գլխավոր առանցքը անցնում էր Խաչկարաց պետություններով, և Կիլիկիան չէր ներառվում միջազգային առևտրատնտեսական լայնածավալ գործընթացներին: 12-րդ դ. վերջին Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Լևոն Ա (որպես իշխան՝ Լևոն Բ 1187-1198, որպես թագավոր՝ 1198-1219) Մեծագործը պետությանը միավորեց Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ափի մեծ հատված, որի արդյունքում Կիլիկիան արագորեն ներգրավվեց ժամանակի ֆինանսատնտեսական հարաբերությունների ամենազարգացած՝ միջերկրածովյան համակարգին: 13-րդ դ. երկրորդ կեսին Կիլիկյան Հայաստանում լիարժեքորեն ներդրվել և գործում էր միջերկրածովյան ավազանի պետություններում գործող ֆինանսադրամական, առևտրային գործառույթների ամբողջ գունապնակը: Այստեղ Ջենովա կամ Վենետիկ առևտրային ուղևորության մեկնող վաճառականն ապրանքներ գնելու նպատակով կանխիկ գումարի փոխարեն իր հետ վերցնում էր ընդամենը ստացականի թուղթ՝ իր բոլոր հավաստիքներով և դրա հիման վրա ստանում կանխիկ գումար՝ արդեն ժամանման քաղաքում առևտրային մեկ այլ գործակալից: Այդ մասին են վկայում Կիլիկիայի քաղաքներում, հատկապես Այասում կազմված տասնյակ հազարավոր

նոտարական գործերը, որոնք ժամանակին տեղափոխվել և առ այսօր պահվում են իտալական, ֆրանսիական, իսպանական քաղաքների արխիվներում⁶:

Միջնադարում միջազգային առևտրին ներգրավվումը յուրաքանչյուր պետության տնտեսության զարգացման կարևորագույն խթանն էր: Այն բերում էր ինչպես արհեստագործական, այնպես էլ գյուղատնտեսական ապրանքների պահանջարկի ավելացմանը, որը սպասարկելու համար պահանջվում էր բնակչության ավելի լայն շերտերի ներգրավում: Ապրանքների սպառման կենտրոնը քաղաքն էր, հետևաբար բնակչության կուտակումը քաղաքներում բերում էր հաղորդակցության, մարդկանց միջև համակեցական տարածությունների կրճատմանը, որտեղ նույն հրապարակում, շուկայում հանդիպում էին տեղացի ու այլազգի առևտրականները, արհեստավորները, գյուղացին, ազնվականը և զինվորը: Քաղաքներում բնակչության խտության ավելացումն անխուսափելիորեն բերում էր համակեցական կանոնների, օրենքների վերանայման պահանջի: Հատկապես 13-րդ դարից Կիլիկիայի քաղաքներում մշտապես առկա էին «իտալացի», ֆրանսիացի, կատալոնացի, հույն, հրեա, ասորի, արաբ մեծաքանակ համայնքներ, որոնք յուրահատուկ կոմունալիտ միջավայր էին ձևավորում: Միաժամանակ, պետության հիմնական հայկական բնակչությունը ևս մշակութապես միատարր չէր, քանի որ Կիլիկիայում բնակչություն էին հաստատել բուն Հայաստանի՝ մեկը մյուսից հեռու գտնվող բնակավայրերից եկած մարդիկ՝ Արցախից մինչև Վասպուրական, որոնք պատկանում էին սոցիալական տարբեր շերտերի՝ համակեցական յուրահատուկ ավանդույթներով ու սովորույթներով: Տարբեր էին նաև ավատատիրական, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացման, մասնավոր սեփականության հետ վարվելու, տնտեսական գրագիտության մակարդակներն ու մշակույթը: Ուստի պատահական չէ, որ նախապես Մխիթար Գոշը, հետո 13-րդ դ. կեսերին Սմբատ Սպարապետը նախաձեռնեցին նոր «Դատաստանագրքերի» կազմումը: Թեև այդ օրենսգրքերը զերծ չեն կրոնական ազդեցությունից, սակայն միաժամանակ նկատելի է իրավունքի աշխարհիկացման որոշակի միտում⁷:

⁶ L. Balletto, *Notai Genovesi in Oltremare, atti rogati a Laiazzo da Federico di Piazzalunga (1274) e Pietro di Bargone (1277, 1279)*, Genova, 1989, Զ. Գևորգյան, *Կիլիկիայի հայկական պետությունը միջերկրածովյան առևտրի համակարգում (XIII-XIV դդ.)*, Երևան, 2015, էջ 88-105: Զ. Գևորգյան, «Միջերկրածովյան առևտրի կազմակերպման եղանակները Կիլիկյան Հայաստանում XIII-XIV դդ.», *Հայոց պատմության հարցեր*, № 11, Երևան, 2010, էջ 57-77:

⁷ Զ. Գևորգյան, «Կնոջ իրավական կարգավիճակը ըստ Կիլիկյան Հայաստանի պատմության աղբյուրների», *Նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված հագագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-30 հունիսի, 2018 թ.)*, Երևան, 2019, էջ 155:

Կապիտալի սահմանազատումները Կիլիկյան Հայաստանում

Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերում կարելի է գտնել շարժական ու անշարժ գույքի (հողատարածք, այգի, տուն, խանութ, ջրաղաց), ընտանի կենդանիների, կահկարասու, մրգատու ծառերի վաճառքին ու վարձակալմանը վերաբերող բազմաթիվ հողվածներ, որոնցում ևս հանգամանորեն ներկայացված են հնարավոր խնդիրների լուծման իրավական քայլերը⁸: Այս տեսանկյունից ուշագրավ են երկու դատաստանագրքերում առկա իրավական մի շարք հողվածներ, որոնք ուղիղ վերաբերում են մասնավոր սեփականությունների միջև որոշակի սահմաններին, ինչպես նաև հանրային տարածքների ձևակերպմանը: Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքում» կարդում ենք. «Եթե վաճառից է ոք տուն բնակութեան ի պարսպաւոր քաղաքի, եղիցին փրկանք նորա մինչեւ ի կատարել տարոյ աւուրցն վաճառին իւրոյ. օրաթուի լիցի փրկանք նորա: Ապա թէ ոչ փրկեսցի մինչեւ ընուցու տարի նորա ողջոյն, հաստատեսցի տունն, որ իցէ ի պարսպաւոր քաղաքի, հաստատութեամբ ստացողին իւրոյ յազգս իւր եւ ելցէ ի թողութեանն: Եւ զվաճառ փարթամաց թէ ոմանց աղքատաց վաճառէ սահմանաւ, վասն ողորմութեան դարձուցանելի է ըստ պայմանին: Իսկ տունք, որ յաւանս իցեն, որոց պարիսպ ոչ իցէ շուրջանակի, ընդ անդս երկրի համարեսցին եւ հանապազ ընդ փրկանօք լիցին եւ ի թողութեանն ելցեն: Եւ զայս դատաստան այսպէս առցուք. զի թէպէտ եւ ամ թողութեան ոչ է առ մեզ, սակայն զամեն փրկանաց հաստատուն կալցուք, պակասեալք յառաւելութենէ. նմանապէս եւ՝ զաւուրսն»⁹: Հողվածում հիմնականում ասվում է, որ եթե մեկը պարսպավոր քաղաքում տուն վաճառի, իր տունը կարող է հետ գնել մեկ տարվա ընթացքում, հաշված վաճառքի օրվանից: Իսկ եթե մեկ տարվա ընթացքում հետ գնել չկարողանա, տունը կհաստատվի գնողի կամ նրա ազգականների անունով և արդեն հետգնման ենթակա չի լինի, անգամ (մեղքերի) թողության պարագայում: Սակայն եթե տունը գտնվում է ավանում, որը պարիսպով շրջապատված չէ, միշտ ենթակա է հետգնման:

Սմբատ Սպարապետի մոտ ունենք նույն կետը, սակայն որոշ խմբագրումներով ու հավելումներով. «Եթէ ոք մի տուն վաճառէ՝ ծախէ կամ գնէ պարսպաւոր քաղաքի ընդ ներքնէ՝ նա չիր պոմանն թող լինի իր վճարն. եւ թէ չլինի, ու տարի մի յիմէ՝ նա կարաւղ է տան տէրն այլվայ առնուլ զիր տունն, եւ գնորա՝ զինչ որ տուել է՝ նա դարձցնէ: Ու թէ տանն ծախաւղն մեռել լինայ ու կամ գնաւղն՝ նա որդիքն եւ ազգն կարեն դարձցնել հետ տարոյն: Բայց դատաւորքն

⁸ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ Խ. Քորոսանի, Երևան 1975, էջ 31, 70, 72, 142-147, 150-154: Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստաբլի), ձեռագրերի համ. լոյս ընծայեց Արսէն Վարդապետ Առճեան, Ս. Էջմիածին, 1918, էջ 61-63:

⁹ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 69:

պատեհ է, որ հային ի յայն գնաւղն, թէ յաղքատութենէ լինի պատճառն՝ նա ներելով այնեն դէպի ի հարուստն:

Ապա տուն, որ պարըսպի ընդ դրուցէ լինի, նա այնոր հաշիւն գէղ արտի կամ գետնի մի է համարած, ու այնոր ծախելոյ վճարն մենակ լինի, որ ի յայն պոմանն վճարեն յոր դնեն: Ու այն որ ի քաղաքի ներքսեւ է՝ կարէ համբերել տարի մի ու այլ աւելի»¹⁰:

Սմբատի «Դատաստանագրքի» հողվածը գրեթե նույն բովանդակությունն ունի, միայն կան մի քանի հավելում առ այն, որ եթե պարիսպ ունեցող քաղաքի տան գնողը ցանկանա հետ գնել և վաճառողը մահացած լինի, ապա նա կարող է պահանջել վերջինիս զավակներից կամ ազգականներից: Մյուս հավելումով Սմբատը հստակեցնում է, որ եթե տունը պարիսպ չունեցող բնակավայրում է, ապա տան տարածքը համարվում է արտերին ու սովորական հողատարածքներին համարժեք տարածք (...նա այնոր հաշիւն գէղ արտի կամ գետնի մի է համարած...)¹¹:

Սույն հետազոտության համար կարևոր է այս երկու հողվածներում առկա պարսպի առկայությունն ու շեշտադրումը, որը ոչ միայն քաղաքի սահմանները ցույց տվող նշանակություն ունի, այլ ներկայացված է որպես մասնավոր սեփականության, այս դեպքում անշարժ գույքի գնահատման չափանիշ: Օրենքներում քաղաքի ներսի ու դրսի պարիսպներով այսպիսի հստակ սահմանագծումը կարող է վկայել մի շարք գործընթացների մասին, որոնք հատուկ էին Մարկ Բլոկի վերոնշյալ այն բնորոշմանը, որ 11-րդ դարից հետո ֆեոդալիզմը մտնում էր զարգացման երկրորդ փուլ, որը հողային մեծ սահմանազատումների, հստակեցումների, առևտրի վերակենդանացման, դրամական տնտեսության ընդարձակման և արտադրողի նկատմամբ առևտրականի՝ գնալով աճող գերակայության ժամանակաշրջանն էր¹²: 13-րդ դ. սկզբից միջազգային և ներքին առևտրի զարգացումը Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքներում խթանում էր բնակչության կտրուկ աճն ու էթնիկ կազմի փոփոխությունները: Արդեն 13-րդ դ. սկզբից Վենետիկի, Ջենովայի Հանրապետությունների հետ կնքած պայմանագրերի համաձայն կիլիկյան քաղաքներում հաստատվելու էին վենետիկյան ու ջենովական վաճառականական թաղամասեր՝ համայնքային իրենց կյանքը կազմակերպելու համար անհրաժեշտ կառույցներով՝ հյուպատոսարան, եկեղեցի, բաղնիքներ, այգիներ, հյուրատներ, տներ և այլն¹³:

¹⁰ Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստաբլի), էջ 61:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² M. Bloch, *The Feudal Society*, p. 94.

¹³ V. Langlois, *Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens*, Venise, 1863, p. 105-112, 126-128, 143-146. A. Sopraccasa, *I trattati con il regno*

Ֆիզիկական տարածության, այն է՝ հողի սահմանազատումներին բնորոշ իրավական կետեր կան թե՛ Մխիթար Գոշի, և թե՛ Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերում:

Գոշի մոտ կարդում ենք. «Իսկ եթէ մտանիցես յայգի ընկերին քոյ, կերիցես խաղող, մինչեւ յագեսցես, բայց յամանս մի ամանեսցես: Չափս դնէ եւ իրաւունս ակամայ ողորմութեան ճշմարիտ Օրինադրութիւնս այգեգործաց, զի մի՛ տաղտկասցին, զի նոցունց կամօք իցէ ընդ ուտելոյն եւ բառնալն, իսկ ըստ կերողին տոյժ լիցի»¹⁴:

Սմբատի «Դատաստանագրքում» ունենք իրավական համարժեք կետը. «Եթէ յայգի մտնես, որ քո չէ նա դու փորովդ կեր, քեզ հալալ է. բայց թէ ի հետդ վերցնես ի բերէն նա հարամ է»¹⁵:

Երկու օրենքներում խոսքն այն մասին է, որ եթե ինչ որ մեկը մտնում է այլ մարդու այգու տարածք, ապա նա կարող է կուշտ ուտել այգու ծառերից, սակայն չի կարող իր հետ որևէ բան այգուց դուրս հանել:

Հաջորդ օրենքը ևս, երկու հեղինակների մոտ գրեթե նույնությամբ կրկնվում է: Մասնավորապես, Գոշի մոտ հետևյալ օրենքն է. «Իսկ եթէ մտանիցես ի հուննս ընկերի քոյ, քաղեսցես ձեռօք քովք զհասկն եւ մանգաղ մի՛ արկանիցես յոճ ընկերի քոյ: Զի ողորմութիւն ի կամաց առողին կամի Օրէնքն եւ ոչ ի կամաց կրողացն, եւ եթէ յանդգնի՝ դատաստանաւ է իբր ի յափշտակողէ տոյժ առնուլ»¹⁶:

Սմբատի «Դատաստանագրքում». «Եթէ կենաս ու հնձես, դու պատրաստ հնձէ, որ ի քո դրացնին արդէն ի հետ չհնձէս. թէ ոչ, նա հարամ է, և զքոյին սերմնաստանն տանի. զայս Աստուած է հրամայել»¹⁷:

Ըստ էության, Սմբատը խմբագրել է Մխիթարի ներառած օրենքը՝ դարձնելով այն ավելի համառոտ, բացառելով այն մասը, որ մարդը մեկ այլ մարդու արտը կարող է քաղել ձեռքով, սակայն ոչ հնձել գործիքով: Այսինքն, ըստ Սմբատի՝ իրավունք չկար այլ մարդու արտից հացահատիկ քաղել նույնիսկ ձեռքով, որով թերևս նպատակ է դրել ավելի չափելի և թիրախային դարձնել իրավունքը, քանի որ նման պարագաներում դժվար կլինեք ապացուցել ձեռքով է քաղել, թե գործիքով հնձել:

Այլոց պատկանող արտերում ու այգիներում տնային կենդանիների արածելն արգելող օրենքներ երկու հեղինակները նույնպես ունեն, սակայն Գոշի մոտ

armeno di Cilicia, 1201-1333, Roma, 2001, p. 20-46. **R. S. Lopez**, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Bologna: N. Zanichelli, 1938, p. 150.

¹⁴ **Մխիթար Գոշ**, *Գիրք դատաստանի*, էջ 83-84:

¹⁵ *Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդատարի)*, էջ 78:

¹⁶ **Մխիթար Գոշ**, *Գիրք դատաստանի*, էջ 83:

¹⁷ *Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդատարի)*, էջ 78:

այն ավելի քիչ է մանրամասնված և ընդհանուր ձևակերպում ունի. «Եթէ արածել տայ ոք զարտ կամ զայգի խաշանցն, յիւրմէ անդոյ անտի տուժեսցի ըստ արդեանն: Ապա թէ զամենայն իսկ անդան արածիցէ, զընտիր կողմն այգոյ իւրոյ տուժեսցի: Եւ այս ըստ արդեանն դարձեալ լիցի իրաւամբք, եւ այս հաստատեսցի դատաստան ըստ մեզ»¹⁸:

Նույն պարագայի համար Սմբատի «Դատաստանագրքում» տեսնում ենք ավելի հանգամանալից նկարագրություն և ձևակերպում, որտեղ նույնիսկ տարբերակում է դրվում կենդանիների միջև, առ այն, որ միայն խոզի համար որևէ պատ չի կարող արգելք դառնալ այլ մարդու տարածք մտնելու համար. «Եթէ անասունք մտին յայգի, կամ յածուք, կամ յարտ, կամ կալ, կամ այլ վնաս ինչ ու լինի, նա պախրէի ու դեհին պատ պիտի, որ արգելէ զիրենք, և զամէն ազգ գրաստ. բայց խոզի պատ չկայ, որ կարէ արգելել զինք...»¹⁹:

«Յաղագս դատաստանաց սահմանաց» և «Մինոռի»²⁰ լերանց և դաշտաց» վերնագրերով համապատասխանաբար Մխիթար Գոշի և Սմբատ Սպարապետի դատաստանագրքերում տեղ են գտել վերը շված հարցադրումները պարզաբանելու համար կարևորագույն նշանակության իրավական կետեր, որոնցում հստակորեն սահմանազատվում են տարբեր բնակավայրեր, մասնավոր սեփականություն, ըստ այդմ անխուսափելիորեն նաև հանրային տարածությունների ձևակերպումներ: Գոշի մոտ այն ունի հետևյալ ձևակերպումը. «Սահմանք գաւառաց լերամբք, եւ գետովք, եւ արձանօք հաստատեսցին, նմանապէս եւ՝ գեղից: Եւ գեղք ի սահմանս շինեալք յերկուց կամ յերից գաւառաց, զոյգ բաժանեսցին առաւելութեամբ եւ նուազութեամբ. նմանապէս եւ՝ անդաստանք եւ այլք ի սահմանս գեղից, սոյնպէս եւ՝ ծառք բուսեալք ի սահմանս անդաստանաց: Իսկ զմիջոցի ցանկս այգեաց զոյգ երկաքանչիւրքն դիցեն, զի թէպէտ առաջինն իւրոյն աղագաւ եդ, երկրորդին մի՛ լիցի պատճառք՝ միշտ նմա դնել, զի թէ այն ոչ էր, իւրն հարկ էր միանգամայն դնել, կամ որ ստացաւ կամ եդ այգի յաղագս այնր, զի մի՛ դիցէ ցանկ: Ըստ այսմ լիցի եւ տանց որմոց (ընդգծումը՝ Զ. Գ.) եւ այլոց այսպիսեաց»²¹:

Սմբատի մոտ նույն տրամաբանություն մեջ բերված օրենքն ավելի մանրամասնված է. «Զսինոռ լերանց եւ դաշտաց՝ քաղքնոյ և բերդերոյ և զգեղերոյ դնել պիտի նշանով եւ գրով ամրցնել. և յայն պահել զուժով գեղերն ի յիր շաքն ու զվատ ուժն յիրն ի ջուր ի հող, ի տունկ և ի ծառ, յայգիք և ի պատեր (ընդգծումը՝ Զ. Գ.). զի թէպէտ և յառաջն դրած կենայ, բայց ու յետինն պիտի որ շատնան: Եւ

¹⁸ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 63:

¹⁹ Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդատաբլի), էջ 79:

²⁰ «Մինոռ» հունարեն σὺν ὄριον բառն է, որ նշանակում է «սահման»:

²¹ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 152:

մէկ պատն (ընդգծումը՝ Զ. Գ.) որ լինի ընդ երկուք ի մէջ, նա երկուքին լինի, և այնով արձկնայ շէնն, ու արգելել բնավ չէ պարտ, կամ տեղ որ այգի չէ, նա խնայել դնողացն. նոյնպէս եւ զտան որմունք (ընդգծումը՝ Զ. Գ.) չէ պարտ եւ զայլ այսպիսիք»²²:

Մեկը մյուսին լրացնող իրավական այս երկու կետերը բառացիորեն վկայում են մասնավոր հողատարածքների տեսակների, դրանց սահմանազատման ձևերի մասին, որոնց թվում կան բնական՝ լեռներ, գետեր և արհեստական՝ պատեր, նշաններ: Հատուկ շեշտված է այն պատը, որը բաժանում է երկու հարևաններին, պատկանում է երկուսին:

Աղբյուրներում անշարժ գույքի, մասնավոր հողատարածքների սահմանների մասին առատ վկայությունները փաստում են Կիլիկյան Հայաստանում հատկապես 13-14-րդ դարերի ընթացքում սահմանազատման լայն գործընթացների մասին, որը զուգահեռ է եվրոպայում միաժամանակ ընթացող նույն՝ Մարկ Բլոկի նշած գործընթացների հետ, որոնց մասին նշում է Մարկ Բլոկը: Դրանք ունեն ընդհանուր գծեր, քանի որ ձևավորվել և զարգացել են նման գործոնների ազդեցության տակ՝ բնակչության ավելացում, միջազգային առևտրի, տնտեսութան զարգացում, հաղորդակցական ուղիների բարելավում, քաղաքների զարգացում և այլն: Մասնավոր տարածությունների ինտենսիվ սահմանազատումներ հատկապես քաղաքներում ի վերջո հանգեցնում էին ավելի չափելի հանրային տարածությունների ձևավորմանը՝ հրապարակներ, շուկաներ, երկու մասնավորի միջև ընդհանուր ճանապարհներ և այլն: Դատաստանագրքերում շեշտադրված են ինչպես ավելի լայն՝ քաղաք-գյուղ բնակավայրային տարբերակումը, այնպես էլ հենց քաղաքի ներսում մասնավոր ու հանրային տարածությունների սահմանազատումները: Մասնավոր տարածությունների, անշարժ գույքի, տարբեր բնակավայրերի միջև սահմանազատումները ամբողջովին հատուկ են միջին միջնադարի ֆեոդալական հարաբերությունների բովանդակությանը, որոնց գլխավոր տարբերությունը վաղ միջնադարի ֆեոդալիզմից հենց մասնավոր կապիտալի, մասնավորապես հողատարածքների ու անշարժ այլ գույքերի միջև ինտենսիվ սահմանազատումներն են:

²² Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդստաբլի), էջ 80-81:

ZOHRAH GEVORGYAN

**WALLS AND FENCES: BOUNDARIES BETWEEN
THE PRIVATE AND PUBLIC IN THE URBAN ENVIRONMENT
OF CILICIAN ARMENIA**

Keywords: Cilician Armenia, medieval trade, Mediterranean trade, feudalism, private property, medieval capital, Ayas, Venice, Genoa.

When in the 12th century King Levon I (as prince, Levon II, 1187–1198, as king, 1198–1219) united the state with a part of the northeastern shores of the Mediterranean, Cilician Armenia quickly became involved in the most developed financial and economic relations of the time. The accessibility of documenting on paper changed the way people treated and used their private property. While in earlier centuries only people of higher social strata could document their property using parchment, the wide circulation of paper and the increase in its production made it possible to document property for different classes, including both men and women.

The capital and private property are components characterizing medieval culture of everyday life. The types and transformations of private properties are mentioned in historical sources, particularly in the *Law Codes* of Mkhitar Gosh and Smbat Constable. There are numerous laws and rich evidence in their works on the division of different types of properties (marital property etc.). The documents prepared in Cilician Armenia by notarial agents, mainly from Genoa and Venice, are also important and unique sources for this study.

ЗОГРАБ ГЕВОРГЯН

**СТЕНЫ И ЗАБОРЫ: ГРАНИЦЫ МЕЖДУ ЧАСТНЫМ И
ОБЩЕСТВЕННЫМ В ГОРОДСКОЙ СРЕДЕ
КИЛИКИЙСКОЙ АРМЕНИИ**

Ключевые слова: Киликийская Армения, средневековая торговля, средиземноморская торговля, феодализм, частная собственность, средневековый капитал, Айас, Венеция, Генуя.

Когда в XII веке король Киликийской Армении Левон I (в качестве князя Левона II – 1187-1198, как король – 1198-1219) объединил государство с частью северо-восточного побережья Средиземного моря, Киликийская

Армения быстро вовлеклась в наиболее развитые финансово-экономические отношения того времени. Возможность документировать частный капитал на бумаге изменила способы обращения частной собственности и ее использования. Если в прежние века только люди высших социальных слоев могли документировать свою собственность на пергамене, то широкое распространение бумаги и увеличение объемов ее производства позволило документировать собственность разным сословиям – как мужчинам, так и женщинам.

Капитал и частная собственность – это составляющие средневековой культуры повседневности. Виды частной собственности и ее преобразований в Киликийской Армении отражены в исторических источниках, в частности, в уложениях Мхитара Гоша и Смбата Гундстабля. В их кодексах имеется множество законов и свидетельств о разделе различных видов имущества (имущества супругов и т.д.). Много свидетельств содержится в документах, составленных в Киликийской Армении нотариальными агентами, в основном из Генуи и Венеции: это уникальные источники по интересующему нас вопросу.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները
(ժողովման պատմութեան համառօտ ուրուագիծ).....5

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ղազար Ջահկեցու «Գիրք աղօթից»-ի 1742-1744 թթ.
տպագրված տարբերակները32

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Ներսես Շնորհալու ծննդյան թվականն ըստ
իւր եղբորորդի Գրիգորի հիշատակարանի44

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայոց հնագոյն թաղման ծեսերը
(ըստ ազգածին ավանդության տվյալների).....56

ԶՈՀՐԱԲ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Պատեր և պարիսպներ. մասնավորի ու հանրայինի միջև
սահմանները Կիլիկյան Հայաստանի փառաբային միջավայրում.....68

ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Ինչո՞ւ, ե՞րբ և որքա՞ն են ուսում «Սասնա ծռեր»
էպոսում ու միջնադարյան գրականության մեջ. սնունդն ու ծեսը81

ՍԱՄՎԵԼ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

Անի փաղափ կործանման մասին թուրքական
ավանդագրոյցը և դրա հայկական արմատները.....108

ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ՀԵՆՐԻԿ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Մարդպետություն գործակալությունը և մարդպետ պաշտոնյան.....129

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հայ պատմագրության ուսումնասիրման փաղափական դիտանկյան
ներածական հարցեր.....158

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՒՋԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ԺԳ դարում ընդօրինակված
«Բանի Խմաստասիրաց»-ի շոք տարբեր բնագիր 189

ԱՐՎԵՍ

ՇՈՂԱԿԱԹ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

Գրիգոր Նարեկացու տեսիլի պատկերագրությունը
(Մանրանկարներից մինչև Մխիթարյան
հայրերի հրատարակությունների փորագրանկարներ) 204

ԼՈՒՍԻՆԵ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

«Հաղորդությունը» Թորոս սարկավազի և Թորոս Տարոնացու
մանրանկարներում 216

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ, ԳԻԱՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ

Սանահինի արհայական-իշխանական հանգստարանները
Ջաֆարյանների տապանատան հնագիտական
պեղումների համապատկերում 225

ՄԵՐԻ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

Մովսեսի վանական համալիրը
(2021-2022 թթ. պեղումների արդյունքները) 235

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱՅԱՆ

Արցախի բնակավայրերն ըստ Երուսաղեմի
ս. Հակոբյանց վանքի նվիրակի հաշվետումարի 252

ԳՐԱԵՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

Արամ Քերովբեան, *Ջայն Յանապատի. Եկեղեցական
երաժշտության բարեկարգումը ԺԹ. դարու վերջաւորութեան,*
Ակն ընկերակցութիւն, Փարիզ, 2017 271

ՄԱՀԱՆՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

Տաթևիկ Մանուկյան, Գեվորգ Տեր-Վարդանյան (1951-2023)	294
Կարեն Մաթևոսյան, Վարդան Դեվրիկյան (1964-2023)	301
Լինա Պիրադովա, Հայդե Բուշնաուզեն (1939-2023)	309
 <i>ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ հանդեսի հոդվածների</i> ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ	311

CONTENTS
BIBLIOGRAPHY**Gevorg Ter-Vardanyan**

The Manuscript Collections of Mashtots Matenadaran 5

Marine Sargsyan

The Versions of the *Prayer Book* by Ghazar Jahkets'i
Printed in 1742–1744 32

HISTORY AND ETHNOGRAPHY**Karen Matevosyan**

The Date of Birth of Catholicos Nersēs Shnorhali
according to the Colophon of his Nephew Grigor 44

Armen Petrosyan

Funeral Rites of Earliest Armenians
(According to Ethnogenic Tradition) 56

Zohrab Gevorgyan

Walls and Fences: Boundaries between the Private
and Public in the Urban Environment of Cilician Armenia 68

Hayk Hambardzumyan

Why, When and How Much They Eat in the Epic
"Sasna Tsrer" and in Medieval Literature? Food and Ritual 81

Samvel Ramazyan

The Turkish Legend about the Destruction of the
City of Ani and its Armenian Roots 108

Haykaz Gevorgyan, Henrik Khachatryan

The Office of Mardpetut'yun and the Mardpet Official 129

Ashot Sargsyan

Introductory Issues Related to the Study of Armenian
Historiography from the Political Aspect 158

PHILOLOGY
Ruzan Poghosyan

- Four Different Copies of “Sayings of Philosophers”
from the 13th Century.....189

ART**Shoghakat Devrikyan**

- Iconography of Grigor Narekats‘i’s Vision
(From Miniatures to Engravings of Mekhitarists’ Publications).....204

Lusine Barseghyan

- Communion of the Apostles in the Miniatures
of T‘oros the Deacon and T‘oros Taronats‘i.....216

ARCHAEOLOGY**Arman Nalbandyan, Diana Mirijanyan**

- Sanahin as a Royal and Princely Cemetery.....225

Meri Safaryan

- The Monastery Complex of Srvegh (Results of excavations 2021–2022).....235

PUBLICATION**Artak Maghalyan**

- The Settlements of Artsakh according to the Donation
Book of the Saint James Monastery of Jerusalem.....252

BOOK REVIEW**Arusiak Tamrazian**

- Aram Kerobian, *A Voice in the Wilderness. Reform of the Church
Music in the Late 19th Century*, Paris, 1917.....271

OBITUARIES

- Tatevik Manukyan**, Gevorg Ter-Vardanyan (1951-2023).....294

- Karen Matevosyan**, Vardan Devrikyan (1964-2023).....301

- Lina Piradova**, Heide Buschhausen (1939-2023).....309

СОДЕРЖАНИЕ

БИБЛИОГРАФИЯ

Геворг Тер-Варданян

Рукописные собрания Матенадарана им. Маштоца..... 5

Марине Саргсян

Версии «Молитвенника» Казара Джахкеци,
напечатанная в 1742-1744 гг. 32

ИСТОРИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Карен Матевосян

Дата рождения католикоса Нерсеса Шнорали согласно
памятной записи его племянника Григора..... 44

Армен Петросян

Похоронные обряды
древнейших армян (по данным этногонического предания)..... 56

Зограб Геворгян

Стены и заборы: границы
между частным и общественным в городской
среде Киликийской Армении..... 68

Айк Амбарцумян

Почему, когда и сколько едят в эпосе «Сасунские удалцы»
и в средневековой литературе? Еда и ритуал..... 81

Самвел Рамазян

Турецкое предание о разрушении города
Ани и его армянские корни..... 108

Айказ Геворгян, Генрик Хачатрян

Ведомство *мардпетутюн*
и должность *мардпета*..... 129

Ашот Саргсян

Размышления об изучении армянской
историографии в политическом аспекте..... 158

ФИЛОЛОГИЯ

Рузан Погосян

Четыре разные рукописи
“Изречений философов” XIII века..... 189

ИСКУССТВО

Шогакат Деврикан

Иконография видения Григора Нарекаци
(от миниатюр до гравюр изданий Мхитаристов)..... 204

Лусине Барсеган

“Причащение апостолов” в миниатюрах Тороса Дьякона
и Тороса Таронаци..... 216

АРХЕОЛОГИЯ

Арман Налбандян, Диана Мириджанян

Санаин как царская и княжеская усыпальница..... 225

Мери Сафарян

Монастырский комплекс
Срвег (результаты раскопок 2021-2022 гг.)..... 235

ПУБЛИКАЦИЯ

Артак Магальян

Поселения Арцаха согласно книге пожертвований
иерусалимского монастыря свв. Иаковов..... 252

РЕЦЕНЗИЯ

Арусяк Тамразян

Арам Керобян, *Глас в пустыне. Реформа церковной
музыки в конце XIX века*, Париж, 2017..... 271

НЕКРОЛОГИ

Татевик Манукян, Геворг Тер-Варданян (1951-2023)..... 294

Карен Матевосян, Вардан Деврикан (1964-2023)..... 301

Лина Пирадова, Хайде Бушхаузен (1939-2023)..... 309

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 35

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 35

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 35

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ներսես Շնորհալի, Մանրուսմունք (Գրիմ), 1352 թ., ՄՄ 591
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Զախսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 20

տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի

հրատարակչական բաժին, ֆ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի քվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/